

تحلیل محتوای کتاب قابوس‌نامه از منظر تربیت فردی و اجتماعی

در تربیت نسل جدید

مریم علیم‌رادی^۱

doi:10.71630/parsadab.2025.1211769

چکیده

قابوس‌نامه اثر ارز شمند عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر زیاری از جمله متون کلاسیک ادبیات فارسی است که در قرن پنجم هجری به‌عنوان فرهنگ‌نامه تربیتی قبل از حمله مغول تألیف شده است. این پژوهش به بررسی و تحلیل محتوای کتاب قابوس‌نامه از منظر تربیت فردی و اجتماعی در قالب پژوهش کیفی می‌پردازد. ابزار گردآوری کتابخانه‌ای و روش اجرای آن، بررسی محتوای کتاب قابوس‌نامه و رویکرد تجزیه و تحلیل داده‌ها، رویکرد توصیفی تحلیلی، با ارائه الگوهای تربیتی جامع در ۴۴ باب از قابوس‌نامه است. با تحلیل داده‌های دریافتی از متن کتاب - آموزه‌های تربیتی فردی و اجتماعی قابوس‌نامه و نقش و تأثیر آن - این نتیجه حاصل شد که چگونه می‌توان از حکمت‌های کهن ایرانی-اسلامی در تربیت نسل جدید بهره برد. خودشناسی، خردورزی، دانش‌اندوزی، مسئولیت‌پذیری فردی، تهذیب نفس، پرورش خلاقیت، مدیریت هیجانات و... از مؤلفه‌های تربیت فردی و آداب معاشرت، ارتباط مؤثر، انتخاب صحیح دوست، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اخلاق حرفه‌ای، مهارت حل تعارض، همکاری و کار گروهی و... از مؤلفه‌های تربیت اجتماعی در قابوس‌نامه هستند. روش‌های غیرمستقیم و داستان‌محور قابوس‌نامه در مقایسه با آموزش‌های مستقیم امروزی، تأثیر ماندگارتری بر مخاطب دارد و در تربیت فردی و اجتماعی و به تبع آرامش در زندگی بسیار مؤثر است.

کلیدواژه‌ها: قابوس‌نامه، تحلیل محتوا، شیوه تربیتی، فردی و اجتماعی.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بندرعباس، دانشگاه آزاد اسلامی، بندرعباس، ایران.

maryam1400a@iaau.ac.ir

۱. مقدمه

قابوس‌نامه (نصیحة الملوك) اثر کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر زیاری، از حکام آل زیار در طبرستان است که در سال ۴۷۵ق، در قالب اندرزنامه برای فرزندش گیلانشاه تألیف شد تا بدین وسیله حاصل تجربیات خود را در اختیار فرزندش بگذارد و او را راهنمایی کند (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶: مقدمه مصحح). این کتاب با نثری ساده و روان و در ۴۴ باب تدوین شده است که هر باب به موضوعی مستقل در حوزه‌های اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی می‌پردازد. قابوس‌نامه، ترکیبی از سنت‌های ایرانی پیش از اسلام و آموزه‌های اسلامی و به گفتار ملک‌الشعراى بهار، «مجموعه تمدن اسلامی پیش از مغول» (بهار، ۱۳۸۸: ج ۲) و «گنجینه‌ای از ادبیات سودمند در باب احوال اجتماعی و وضع زندگی طبقات مختلف مردم در عهد تألیف کتاب است» (زرین‌کوب، ۱۳۶۱). مسائلی که در قابوس‌نامه مطرح شده، قابلیت این را دارد که در تمامی زمان‌ها به کار گرفته شود و این اهمیت و قابلیت‌های قابوس‌نامه همچون دیگر کتاب‌های متون تعلیمی گذشته است و از آنجاکه به‌عنوان یکی از کهن‌ترین متون تعلیمی فارسی شناخته می‌شود، از روش‌های متنوع تعلیمی مانند حکایت، تمثیل و خطابه استفاده می‌کند و دارای رویکردی عمل‌گرایانه در تربیت و جنبه‌های کاربردی زندگی است. اهمیت تربیتی قابوس‌نامه را می‌توان در موارد زیر جست‌وجو کرد:

۱. فراگیری موضوعی: از آداب شخصی مانند خواب و خوراک تا مسائل حکومت‌داری را در باب‌های مختلف شامل می‌شود.
۲. پیوند محکم عقل و اخلاق: تأکید بر خردورزی همراه با پایبندی به ارزش‌های اخلاقی در همه باب‌ها دیده می‌شود.
۳. انعطاف‌پذیری تربیتی: ارائه الگوهای قابل تطبیق با شرایط مختلف، که می‌تواند در تربیت شهروندی، اخلاق حرفه‌ای و آموزش مهارت‌های زندگی بسیار کارگشا باشد، بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأکید و به مدیریت و حکمرانی برای دستیابی به جامعه مطلوب توجه دارد و برنامه‌های تربیتی به‌منظور آموزش مهارت‌های زندگی با رویکرد بومی‌سازی ارائه می‌دهد.

۱-۱. بیان مسئله

در زمانی که نظام‌های تربیتی غربی بر بسیاری از کشورها سلطه و سیطره دارند، احیای ریشه‌های تربیتی بومی می‌تواند راهکار مناسبی برای خلق الگوهای تربیتی متناسب با فرهنگ ایرانی-اسلامی باشد. امروزه نظام‌های آموزشی در سراسر جهان، از یک سو، با گسترش فرهنگ جهانی و نفوذ ارزش‌های دیگر کشورها و از سوی دیگر، ضعف در انتقال مؤثر ارزش‌های بومی و دینی، در حوزه تربیت فردی و اجتماعی با مسائل مختلفی مواجه‌اند؛ بنابراین لزوم بازنگری در مبانی تربیت، توجه به متون گذشته تعلیمی را آشکار ساخته است. در این میان، متون کهن تعلیمی فارسی مانند *قابوس‌نامه* می‌تواند به‌عنوان گنجینه‌ای از حکمت عملی ایرانی-اسلامی مورد توجه قرار گیرد؛ بدین دلیل که «توجه به مسائل اجتماعی و تربیتی و سیاست ملک و اخلاق، سبب خلق آثاری همچون *قابوس‌نامه* شده است (رستگار فسایی، ۱۳۹۲) و «ذکر گوشه‌هایی از تمدن کهن ایرانی است که جز در *قابوس‌نامه* در منابع دیگر دیده نمی‌شود» (شمیسا، ۱۳۷۶). «موضوع ارشاد و تعلیم جنبه‌های مختلفی چون اخلاقیات، مسائل و انتقادات اجتماعی و سیاسی و آموزش فنون و حرف گوناگون را در بر می‌گیرد» (داد، ۱۳۸۲) که «غرض از آن القای نتیجه‌ای اخلاقی به خواننده می‌باشد» (میرصادقی، ۱۳۷۳). اهمیت این پژوهش از چند منظر قابل تبیین است:

۱. فاصله نظام تربیتی از ریشه‌های فرهنگی: *قابوس‌نامه* به‌عنوان یکی از کهن‌ترین

نظام‌نامه‌های تربیتی فارسی، حاوی الگوهای جامعی برای تربیت همه‌جانبه است.

۲. **کاستی‌های تربیت اجتماعی:** امروزه شاهد ضعف در مهارت‌های اجتماعی پایه، مانند مسئولیت‌پذیری، امانت‌داری و آداب معاشرت در بین نسل معاصر هستیم؛ *قابوس‌نامه* با تأکید بر تربیت متوازن فردی و اجتماعی در باب‌هایی مانند «شیوه سخن گفتن» و «معاشرت با دوستان» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶، باب ۷ و ۲۸) می‌تواند این خلأ را پر کند.

۳. **نیاز به الگوهای بومی:** *قابوس‌نامه* به‌عنوان متنی که آموزه‌های اسلامی را با سنت ایرانی تلفیق کرده، می‌تواند الگویی بومی ارائه دهد و بر الگوی ایرانی-اسلامی تأکید داشته باشد.

۴. **کارآمدی روش‌های تعلیمی:** پژوهش‌ها نشان می‌دهد روش‌های غیرمستقیم و داستان‌محور *قابوس‌نامه* در مقایسه با آموزش‌های مستقیم امروزی، تأثیر ماندگارتری بر مخاطب دارد (آموزگار و نزهت، ۱۴۰۲). این ویژگی می‌تواند در محیط‌های آموزشی کارآمد باشد و به‌عنوان الگویی راهبردی عمل شود.

۲-۱. ضرورت پژوهش

با توجه به اهمیت تربیت فردی و اجتماعی و به تبع جامعه پویا و مهارتی، ضرورت پژوهش، در سه سطح قابل تبیین است:

- در سطح نظری: پر کردن خلأ مطالعاتی درباره کاربرد متون کهن در تربیت معاصر؛
- در سطح عملی: ارائه راهکارهای اجرایی برای برنامه‌ریزان در نظام آموزشی؛
- در سطح فرهنگی: تقویت پیوند نسل جدید با میراث فرهنگی ایران.

این پژوهش به دنبال تبیین الگوی تربیتی *قابوس‌نامه* و امکان سنجی کاربرد آن در نظام آموزشی با تأکید بر ابعاد فردی و اجتماعی تربیت است. شناسایی مؤلفه‌های تربیت فردی در *قابوس‌نامه* (خودشناسی، مهارت‌های زندگی، تهذیب نفس) براساس باب‌های ۷، ۹، ۳۱ و...، استخراج مبانی تربیت اجتماعی در *قابوس‌نامه* (آداب معاشرت، مسئولیت‌پذیری، اخلاق حرفه‌ای) با تمرکز بر باب‌های ۲۱، ۳۲، ۴۰ و... تحلیل و بررسی مؤلفه‌های تربیتی و کارآمدی آن در جامعه امروز می‌باشد. عنصرالمعالی در هر باب حکایتی مناسب و درخور نمونه‌ای در درستی پند مورد نظر نقل می‌کند تا خواننده را دلگرم سازد؛ زیرا حکایت‌ها «این سحر و جادو را دارند که امکان گفتن و شنیدن بیان‌ناپذیر را توأمان داشته باشند» (صدرزاده، ۱۳۸۹).

هدف کاربردی این پژوهش، استخراج و استفاده از آموزه‌های *قابوس‌نامه* و ارائه راهکارهای عملی برای استفاده از روش‌های تعلیمی *قابوس‌نامه* (روایت‌پردازی، تمثیل‌گویی) در فعالیت‌های مکمل آموزشی خانواده‌ها و مکان‌های آموزشی است. این اهداف با پژوهشی هم که در این زمینه صورت پذیرفته، قابل تعمیم است (آموزگار و نزهت، ۱۴۰۲).

۳-۱. نوآوری پژوهش

در توجه به متون کهن تعلیمی همچون *قابوس‌نامه* و پر کردن خلأ نظری در زمینه بومی‌سازی برنامه‌های تربیتی با تکیه بر میراث ادبی فارسی، ارائه الگویی تلفیقی از سنت و مدرنیته در تربیت، همچنین کاربرد آموزه‌های کهن برای حل مسائل تربیتی معاصر است.

۴-۱. پیشینه پژوهش

قابوس‌نامه در رده آثار ادبیات تعلیمی قرار می‌گیرد و از نظر ساختار و محتوا شباهت‌هایی با *اخلاق ناصری* خواجه نصیرالدین طوسی دارد. عنصرالمعالی در *قابوس‌نامه* به نقش خانواده و معلم در تربیت اخلاقی و اجتماعی تأکید می‌کند. این کتاب تحت تأثیر اندرزنامه‌های پهلوی

- پیش از اسلام و همچنین آموزه‌های اسلامی تألیف شده است. فعالیت و پژوهش‌هایی مرتبط با قابوس‌نامه صورت پذیرفته است که به اختصار اشاره می‌شود؛ ازجمله:
- معین (۱۳۳۵)، تعاریف و تفاسیر موجود در قابوس‌نامه را آینه‌ای برای شناخت ایران قبل از اسلام می‌داند (نقل از خانلری، ۱۳۵۵: ۳۳۶).
 - یوسفی (۱۳۶۶) در کتاب دیداری با اهل قلم، با موشکافی دقیق لایه‌های فکری و اندیشه‌ای او را بررسی کرده است.
 - عمادی (۱۳۶۰) در مجموعه مقالات علمی-تحقیقی، قابوس‌نامه را آموزش و پرورش پیش از اسلام در خاندان‌های فرمانروا دانسته است.
 - خانلری کیا (۱۳۶۹) در مقدمه گزیده قابوس‌نامه به تنوع و گستردگی دانش و معلومات عنصرالمعالی اشاره دارد.
 - رمضانی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «مقایسه مؤلفه‌های تربیتی و اجتماعی در قابوس‌نامه و اخلاق ناصری» به مقایسه مؤلفه‌های تربیتی قابوس‌نامه و اخلاق ناصری پرداخته‌اند.
 - آموزگار و نرمت (۱۴۰۲) در مقاله «خوانش و مقایسه فکری سیاست‌نامه و قابوس‌نامه براساس نظریه P4C» امکان استفاده از قابوس‌نامه در برنامه فلسفه برای کودکان (P4C) را بررسی کرده‌اند.
 - اسعدی (۱۳۸۹) در مقاله «ساختار خانواده در قابوس‌نامه» ساختار خانواده را در قابوس‌نامه بررسی می‌کند.
 - سبزیان‌پور (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی دیدگاه‌های تربیتی ایرانیان باستان در قابوس‌نامه»، به بررسی دیدگاه‌های تربیتی ایرانیان باستان در قابوس‌نامه می‌پردازد و به بیش از ۴۰ پند اخلاقی تربیتی ایرانی که در قابوس‌نامه بی‌نام و نشان آمده است اشاره می‌کند.
 - کمالی (۱۳۹۶) در مقاله «تعلیم و تربیت از منظر قابوس‌نامه عنصرالمعالی»، شیوه‌های تربیتی مد نظر عنصرالمعالی را از دیدگاه روان‌شناسی و مکتب اسلام مورد ارزیابی قرار داده است.
 - نیکخواه بهمنمیری و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «اندرزهای اخلاقی و اجتماعی در نگاه‌های نسخه مصور قابوس‌نامه» مسائلی همچون صداقت، تعهد به پیمان، کاردانی

- و امانت‌داری را از جمله عوامل ایجاد اعتماد در روابط اجتماعی از منظر قابوس‌نامه می‌داند و رعایت اصول اخلاقی را برای تمام افراد جامعه ضروری می‌داند.
- خدادادی (۱۴۰۳) در مقاله «تحلیل روش تربیتی تجربه‌گرایانه پدری در قابوس‌نامه»، رویکرد نوین تربیتی را براساس رابطه والد-نوجوان بررسی می‌کند.
 - علوی (بی‌تا) در مقاله «آموزه‌های سواد مالی در قابوس‌نامه» در موضوعاتی همچون پس‌انداز، کسب درآمد، دخل و خرج و... بحث می‌کند.
- اما پژوهشی که به‌طور خاص نقش قابوس‌نامه را در تربیت فردی و اجتماعی از منظرهای مختلف تحلیل کند، کمتر مشاهده می‌شود.

۵-۱. سؤال‌های تحقیق

- الف) شیوه‌های تربیت فردی و اجتماعی در قابوس‌نامه به چه صورت مطرح است؟
- ب) چگونه می‌توان از ظرفیت‌های تربیتی قابوس‌نامه برای ارتقای تربیت فردی و اجتماعی در زندگی کنونی بهره برد؟

۳. بحث و بررسی

۳-۱. اهمیت علم‌آموزی و دانش‌اندوزی در قابوس‌نامه: رویکردی تربیتی و فلسفی

عنصرالمعالی در قابوس‌نامه، علم را به‌عنوان «گوهر وجود انسان» و مبنای برتری او معرفی می‌کند. در باب ۶ (در خرد و افزودن هنر) و باب ۳۱ (در طلب علم) تأکید می‌شود: «تن خویش را بعث کن به فرهنگ و هنر آموختن و این تو را به دو چیز حاصل شود: یا به کار بستن چیزی که دانی یا به آموختن آن چیز که ندانی» (باب ۶: ۳۳). این نگرش نشان‌دهنده تلفیق دانش نظری و مهارت عملی است که با نظریه‌های تربیتی معاصر مانند یادگیری که مبتنی بر شایستگی است، هم‌خوانی دارد.

عنصرالمعالی (۱۳۸۶) در باب ۳۱ (در طلب علم)، ویژگی‌های دانش‌آموزی را این‌چنین برمی‌شمارد:

- تلفیق دانش با اخلاق: دانش را با مسائل اخلاقی و دینی همراه بدان (ر.ک: باب ۳۱: ۱۵۹).

- تجربه‌گرایی: تأکید بر نقش تجربه در کنار دانش نظری. «آن کار را نیک بدانی ورزیدن تا از آن برتوانی خوردن» (باب ۳۱: ۱۵۷).

- ادامه‌دار بودن یادگیری و طالب علم بودن و پرهیزکاری: همیشه در حال آموختن باش. «اگر طالب علم باشی، پرهیزکار، قانع، علم دوست و...» (باب ۳۱: ۱۵۸).

در مؤلفه‌های علم‌آموزی از دیدگاه عنصرالمعالی به پنج لایه دانش شناخته‌شده توجه شده که در باب‌های مختلف بدان پرداخته است:

۱. دانش پایه (خواندن و نوشتن)؛
 ۲. دانش تخصصی (علوم زمانه مانند طب و نجوم)؛
 ۳. دانش اخلاقی (تهذیب نفس)؛
 ۴. دانش اجتماعی (آداب معاشرت)؛
 ۵. دانش حکمرانی (مدیریت و سیاست).
- این طبقه‌بندی نشان‌دهنده نگاه جامع‌نگر عنصرالمعالی است که با الگوی «تربیت تمام‌ساحتی» در نظریه‌های دانشی امروز مطابقت دارد.
- عنصرالمعالی از روش‌های نوین آموزشی بهره می‌برد که امروزه در روان‌شناسی تربیتی تأیید و تأکید شده‌اند؛ از جمله:

- **یادگیری فعال:** «از نادانان نیز بیاموز» (باب ۶: ۳۴)؛ «و در آموختن حریص و بی‌شرم...» (باب ۳۱: ۱۵۸).
 - **تکرار و تمرین:** مطالب را تکرار کن و به یاد بسپار. «حافظ و مکرر کلام» (همان) و «هرچه بشنوی، یاد گرفتن و بازگفتن» (همان: ۱۵۹).
 - **تفکر انتقادی:** «به تقلید کس کار نکن و رأی خود عالی دان» (همان).
- این روش‌ها می‌تواند با نظریه‌های برونر^۱ (یادگیری اکتشافی) (Bruner, 1960) و ویگوتسکی^۲ (Vygotsky, 1978) (منطقه توسعه تقریبی)، (اجتماع، اطراف و زبان نقشی محوری در زبان بازی می‌کنند) همسو باشد.
- قابوس‌نامه به سه مانع اصلی در مسیر دانش‌اندوزی اشاره می‌کند:
- **کاهلی:** «کاهلی را زیان‌بار بدان» و «کاهلی را ننگ دار که کاهلی شاگرد بدبختی است» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶، باب ۲۱: ۱۰۴)؛ «کوشا باشید تا آبادان باشید» (همان).
 - **غرور علمی:** «مغرور نشدن از دانش و در پی کسب دانش بیشتر» (باب ۶: ۳۹).
 - **تعصب:** «به تعصب سخن مگو» (باب ۳۱: ۱۵۹).
- این دیدگاه با تحقیقات معاصر درباره موانع شناختی یادگیری^۳ (Cognitive Barriers) هم خوانی دارد.
- عنصرالمعالی دانش را تنها برای رشد فردی نمی‌خواهد، بلکه آن را ابزار خدمت اجتماعی می‌داند:

- تأکید بر عمل به علم و استفاده از آن برای هدایت خود و دیگران. «علم را برای خدمت به مردم بیاموز» (همان).
- دانش کاربردی را در پیشه‌ها به کار بند. «باید که آن کار را نیک بدانی ورزیدن تا از آن برتوانی خورد» (باب ۳۱: ۱۵۷).
- این نگاه با مفهوم «مسئولیت‌پذیری اجتماعی»^۴ (Corporate Social Responsibility) در آموزش مدرن قابل مقایسه است.

- ۲-۳. نقش خانواده در تربیت فرزندان در قابوس‌نامه: رویکردی جامعه‌شناختی و تربیتی
- عنصرالمعالی در قابوس‌نامه، خانواده را «پایه‌گذار شخصیت و هویت فردی و اجتماعی فرزند» به عنوان نهاد بنیادین تربیت معرفی می‌کند. در تشکیل خانواده تأکید دارد: «...زن پاک‌روی و پاک‌دین و کدبانو و شوی‌دوست و پارسا و شرمناک انتخاب کن» (باب ۲۶: ۱۲۹)؛ «زن نیک، عافیت زندگانی بود» (همان).
- این نگرش، خانواده را به عنوان نخستین کانون انتقال ارزش‌های اخلاقی و دینی می‌شناسد که با نظریه‌های معاصر مانند «جامعه‌پذیری اولیه»^۵ هم‌خوانی دارد.
- قابوس‌نامه به تفصیل به نقش والدین، به‌ویژه پدر، در تربیت پرداخته است:
- آموزش مهارت‌های زندگی: در باب ۲۷ (اندر فرزندپروری)، بر یاد دادن شنا، سواری و هنرهای ضروری تأکید می‌شود: «هر هنری که در روز سختی تنها خودت بتوانی انجام دهی، بیاموز» (باب ۲۷: ۱۳۳)؛ «در فضل و هنر آموختن نباید تقصیر کرد» (همان: ۱۳۴).
 - تربیت دینی و اخلاقی: توصیه به آموزش قرآن و فرایض دینی از کودکی (همان: ۱۳۲).
 - تنبیه و تشویق: استفاده از روش‌های انضباطی مقتدرانه (نه سخت‌گیرانه، نه سهل‌گیرانه) (همان: ۱۳۴).
- این الگو با «سبک تربیتی مقتدرانه»^۶ در روان‌شناسی امروز (ترکیب محبت و قوانین شفاف) تطابق دارد.
- بررسی باب‌های مرتبط (مانند باب ۲۶ و ۲۷) نشان می‌دهد خانواده در نگاه عنصرالمعالی دارای این ویژگی‌هاست:
- پدرسالار، اما مبتنی بر مسئولیت‌پذیری پدر (ر.ک: باب ۲۷: ۱۳۴).

- تک‌همسر با تأکید بر انتخاب همسر از خویشان دور برای تقویت پیوندهای اجتماعی. «و اگر دختر را به شوی دهی با خویشاوندان خویش وصلت مکن و زن از بیگانگان خواه» (همان: ۱۳۶).
- هسته‌ای با تمرکز بر رابطه والدین-فرزند. «با پدر و مادر خویش چنان باش که از فرزندان خویش طمع داری که با تو باشند» (باب ۵: ۲۵).
- عنصرالمعالی تربیت جنسی و تفاوت‌های دختر و پسر را این‌چنین بیان می‌کند: پسران: آموزش مهارت‌های رزمی، مدیریتی و پیشه‌های عملی (باب ۲۷: ۱۳۲).
- دختران: تأکید بر فرائض دینی، و آماده‌سازی برای ازدواج (همان: ۱۳۷).
- البته این تقسیم‌بندی بازتاب هنجارهای اجتماعی قرن پنجم است و می‌توان نقد و بررسی کرد.
- در زمینه اقتصاد خانواده و تربیت حرفه‌ای، در باب ۲۱ و ۲۷، بر نقش خانواده در آموزش مسئولیت‌پذیری زندگی و اقتصادی تأکید می‌شود: «فرزندان را حتی اگر اشراف‌زاده‌اند، پیشه‌ای بیاموزید تا در روز نیاز درمانده نشوند» (همان: ۱۳۶).
- این دیدگاه با مفهوم «سواد مالی»^۷ در آموزش مدرن قابل مقایسه است. قابوس‌نامه به سه مانع اصلی تربیتی اشاره می‌کند:
 ۱. سخت‌گیری افراطی: اگر معلمان فرزند را تنبیه کردند، مانع نشو» (همان: ۱۳۴).
 ۲. غفلت از تربیت اخلاقی: هشدار درباره پیامدهای بی‌توجهی به تعلیم دینی. «آگاه باش که نماز و روزه خاص خداوند راست، درو تقصیر مکن که چون در خاص خدای تقصیر کنی از عام همچنان بازمانی» (باب ۳: ۱۷).
 ۳. تأثیر همسالان ناباب: لزوم نظارت بر دوست‌گزینی فرزند. «از قرین بد پرهیز کن» (باب ۲۱: ۱۶۱)؛ «از یار بداندیش و بد آموز بگریز» (باب ۶: ۲۹).
- ۳-۳. آداب معاشرت و اخلاق اجتماعی در قابوس‌نامه: رویکردی جامعه‌شناختی و تربیتی اصول کلیدی آداب معاشرت در قابوس‌نامه در موارد زیر خلاصه می‌شود:

الف) احترام متقابل

 - در باب آداب سخن گفتن تأکید می‌شود: «با بزرگان به ادب و با کوچکان به مهر سخن بگوی» (همان)؛ «اگر خواهی بر قول تو کارکنند، بر قول خویش کار کن» (باب ۸: ۵۴)؛ «کردار نیک را ناسپاس مباش و فراموش مکن» (باب ۶: ۳۶).

این اصل با مفهوم «همدلی اجتماعی»^۸ در روان شناسی معاصر (Goleman, 1995) قابل مقایسه است.

ب) رعایت سلسله مراتب اجتماعی

- «با هرکس به اندازه مرتبه اش رفتار کن و سخن یک گونه گوی با خاص، خاص و با عام، عام» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶، باب ۷: ۴۷).

ج) صداقت و امانتداری

- باب ۲۲ (در امانتداری) حکایت مرد جوان و طرار را نقل می کند که نمونه ای از آموزش غیرمستقیم ارزش های اخلاقی است (باب ۲۸: ۱۰۸-۱۰۹).
- مصادیق عملی آداب معاشرت در قابوس نامه به شیوه های زیر است:

الف) آداب گفت و گو

- «پرهیز از پرحرفی و بیان سخن بجا» (باب ۶: ۲۸)؛ «بسیار دان کم گوی باش نه کم دان بسیار گوی که گفته اند: خاموشی نوعی سلامتی است» (باب ۷: ۴۷).
- گوش دادن فعال: «تا توانی از سخن شنیدن آزاده مشو که مردم از سخن شنیدن سخن گوی شوند» (همان: ۴۹).

ب) آداب مهمانی

- رعایت حق تقدم و احترام به مهمان: «چون مهمان به خانه تو آید، هرکسی را پیشباز همی رو و تقریبی کن اندر خور ایشان و تیمار هرکس را بسزا همی دار» (باب ۱۲: ۷۱).

- پرهیز از اسراف: «اسراف در هر کاری مذموم است» (باب ۲۱: ۱۰۵).

ج) آداب تجارت

- رعایت انصاف: «به طمع سود، سوزش دل خلق نجوید» (باب ۳۲: ۱۶۷)؛ «از خیانت با مردم پرهیز که هرکس با مردم خیانت کند، آن خیانت با خویشتن کرده است» (باب ۳۲: ۱۷۲).

- پرهیز از احتکار: «متاع کاسد را بر طمع فروتر بخرند بر امید فزونی» (همان: ۱۶۲).

عنصرالمعالی از روش های نوین تربیتی بهره می برد:

- یادگیری مشاهده ای: توصیه به مشاهده رفتار بزرگان (باب ۸ و ۴۴ و...)
- تنبیه غیرمستقیم: استفاده از حکایت برای نشان دادن پیامدهای رفتار ناپسند (باب های مختلف)

- تقویت مثبت: تشویق به رفتارهای پسندیده اجتماعی (باب ۵، ۲۲، ۳۱ و...)

۳-۴. بررسی ویژگی‌های حاکمان و مدیران در قابوس‌نامه: رویکردی مدیریتی و اخلاقی
عنصرالمعالی در قابوس‌نامه با ترکیب حکمت ایرانی و آموزه‌های اسلامی، الگویی جامع از مدیریت ارائه می‌دهد. وی در باب ۴۲ (در آیین پادشاهان) تصریح می‌کند: «پادشاه باید پیش از حکومت بر دیگران، بر نفس خویش مسلط باشد» (باب ۴۲: ۲۲۷). این نگرش با مفهوم رهبری خدمتگزار^۹ (Greenleaf, 1977) در مدیریت معاصر قابل مقایسه است.

ویژگی‌های حاکم آرمانی از منظر عنصرالمعالی در محورهای زیر خلاصه می‌شود:
الف) عدالت محوری: توجه به عدالت را در اهم کارهای خود قرار می‌دهد و می‌گوید: «داد آبادانی بود و بیداد ویرانی» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶، باب ۴۲: ۲۳۳)؛ «بیدادپسند مباحش و همه کارها و سخن‌ها را به چشم داد بین و به گوش داد شنو» (همان: ۲۲۷)؛ «در نیکوداشت رعیت تقصیر مکن» (همان: ۲۳۳).

اصل عدالت محوری با نظریه «عدالت سازمانی»^{۱۰} (Organizational Justice) در مدیریت امروز هم‌خوانی دارد.

ب) خردورزی

- تأکید بر مشورت با خردمندان و اطاعت از خرد: «در هر کاری، رأی را فرمان‌بردار خرد کن» (همان: ۲۲۷).

- استفاده از روش‌های عقلانی در تصمیم‌گیری: «فرمان‌روایی جز به سیاست نبود در سیاست نمودن تقصیر نباید کرد تا امرها روان بود و شغل‌ها بی‌تقصیر» (همان: ۲۳۲).

ج) مسئولیت‌پذیری

- باید که از حال رعیت خویش غافل نباشی (همان: ۲۳۸).

وظایف مدیریتی در قابوس‌نامه به شرح زیر است:

۱. مدیریت منابع انسانی

- انتخاب وزیران براساس شایستگی: «شغل به سزاوار مرد ده» (همان: ۲۳۰)؛ «شغلی که نه مستحق آن باشد وی را مفرما» (همان).
- پرهیز از جانبداری: «هر سخن که بگویند در باب کسی و طریقی که بازنماید بشنو، اما فوری اجابت مکن بگوی تا بنگرم آنگاه چنان‌که باید کرد» (همان: ۲۲۸).

۲. مدیریت اقتصادی

- از دست ندادن سرمایه (باب ۳۲: ۱۶۷).

- مبارزه با فساد مالی: «کار به کاردان سپار تا از درد سر رسته باشی که اگر نداند به هیچ وجه نگوید که ندانم همی‌کند از بهر منافع خویش را ولکن آن شغل با فساد باشد» (باب ۴۲: ۲۳۰).

مدیریت بحران و توجه به آن را از وظایف مدیران برمی‌شمارد:

- تدبیر در شرایط سخت: «به تقدیر و تدبیر کار کن که اندکی به تقدیر و تدبیر به از بسیاری بی‌تقدیر و تدبیر» (باب ۲۱: ۱۰۳).
- حفظ آرامش اجتماعی: «دل در چیزی مبند که ویرا ابدی شناسی تا اگر سپری شود دلتنگ نباشی» (همان).

قابوس‌نامه به سه آفت اصلی مدیریت درخصوص آسیب‌شناسی مدیریت ناکارآمد اشاره می‌کند:

۱. خودکامگی: «پادشاه مستبد، دشمن خویش است؛ در نیکوداشت لشکر و رعیت تقصیر مکن» (باب ۴۲: ۲۳۲).

۲. فساد اداری: غافل نبودن از کار زیردستان و لشکریان و تباهی مال (همان: ۲۳۸).

۳. کم‌خردی: «پادشاه که چشم داد و خرد گشاده ندارد، حق و باطل بر وی گشاده نگرده» (همان: ۲۲۷).

آموزه‌های قابوس‌نامه در زمینه حکمرانی و مدیریت، کاربردهای معاصر زیر را در بر می‌گیرد:

۱. اخلاق حرفه‌ای مدیران (Professional ethics of managers)؛

۲. رهبری سازمانی (Organizational Leadership)؛

۳. حکمرانی خوب (Good Governance).

۳-۵. کاربرست آموزه‌های قابوس‌نامه در نظام آموزشی معاصر: تحلیل راهبردی

از آنجاکه تربیت فردی و اجتماعی افراد علاوه بر خانواده در نظام آموزشی نیز صورت می‌پذیرد، راهکارهای تربیتی قابوس‌نامه به‌عنوان متون تعلیمی گذشته، می‌تواند در جامعه امروز کاربردی باشد و به ارتقای دانش فردی و اجتماعی فراگیران کمک شایانی داشته باشد؛ بنابراین می‌توان به شرح موارد زیر از این آموزه‌ها در سیستم آموزشی بهره برد:

- تلفیق در برنامه‌های درسی همچون:
- درس مهارت‌های زندگی: استفاده از حکایت‌های باب‌های ۶، ۷، ۲۲، ۲۸ و ۳۱؛
- درس مدیریت خانواده: تطبیق آموزه‌های باب ۵، ۱۲ و ۲۱ با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش.

- برنامه فلسفه برای کودکان (p4c): بهره‌گیری از روش پرسش محور قابوس‌نامه در پرورش تفکر انتقادی (آموزگار و نزهت، ۱۴۰۲).
 - با توجه به نظام تربیتی در قابوس‌نامه، بهره‌های سودمندی در زمینه‌های زیر از مدیریت آموزشی، وجود خواهد داشت:
 - رهبری مدرسه: کاربری اصول مدیریتی باب ۴۰ (شرایط وزیری) و ۴۲ در سبک رهبری مدیران مدارس (Greenleaf, 1977).
 - نظام تشویق و تنبیه: ^{۱۱} الهام‌گیری از روش‌های انضباطی قابوس‌نامه (ترکیب مهربانی و قاطعیت) در طرح‌های انضباطی مدرسه (Glasser, 1998).
- ۳-۶. مقایسه آموزه‌های قابوس‌نامه با اهداف آموزش و پرورش مدرن: رویکردی تطبیقی
- ۳-۶-۱. پرورش شهروند مسئول
- قابوس‌نامه: باب اول: در شناخت راه حق تعالی، مسئولیت انسان در قبال نعمت‌های الهی و استفاده درست از آن‌ها برای خدمت به جامعه ذکر شده است. در این باب، از شکرگزاری و کمک به دیگران به عنوان وظیفه‌ای اجتماعی یاد کرده است.
 - باب هشتم، مسئولیت فرد در قبال عمر خود و استفاده از آن برای کارهای نیک و سودمند به جامعه. پرهیز از تنبلی و بیهودگی؛ زیرا هر فرد در قبال پیشرفت جامعه مسئول است و دیگر باب‌ها همچون رعایت حقوق دیگران در معاشرت و پرهیز از آزار مردم، مسئولیت فرد در حفظ احترام و حقوق اجتماعی اطرافیان.
 - این نگرش با مفهوم حقوق شهروندی در آموزش مدرن که بر مسئولیت‌پذیری فرد در قبال جامعه تأکید دارد، همسوست (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش).
 - آموزش مدرن: برنامه‌های درسی مانند «مهارت‌های زندگی» بر مشارکت فعال در جامعه تمرکز دارند. استفاده از حکایت‌های قابوس‌نامه در این دروس می‌تواند به درک بهتر مفاهیم شهروندی کمک کند.
- ۳-۶-۲. تربیت اخلاقی
- قابوس‌نامه: عنصرالمعالی در باب ۷ (آداب سخن گفتن) و باب ۲۸ (دوست‌گزینی)، اصولی مانند صداقت، انصاف و احترام متقابل را آموزش می‌دهد:
 - «با بزرگان به ادب و با کوچکان به مهر سخن بگوی.» این آموزه‌ها با نظریه‌های اخلاق فضیلت‌محور ^{۱۲} (Virtue Ethics) در تربیت معاصر قابل مقایسه است.

- آموزش مدرن: سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران (۱۳۹۰) بر «تربیت تمام‌ساحتی»^{۱۳} با محوریت اخلاق تأکید دارد. قابوس‌نامه می‌تواند به‌عنوان منبعی برای بومی‌سازی محتوای اخلاقی مورد استفاده قرار گیرد.

۳-۶-۳. تقویت مهارت‌های اجتماعی

- قابوس‌نامه: باب ۳۲ (بازرگانی) و باب‌های صنعت و پیشه، به مهارت‌های ارتباطی و کارگروهی می‌پردازد:
- «در معامله با مردم، انصاف را فراموش مکن» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۶). این موارد با «مهارت‌های نرم»^{۱۴} (Soft Skills) در آموزش مدرن مانند ارتباط مؤثر و حل تعارض هم‌خوانی دارد. مهارت‌هایی مانند مهارت ارتباطی (ارتباط با مشتری، کارفرما، بالادست و زیردست)، رفتار دو ستانه، کار تیمی، یادگیری، مدیریت هیجان‌ها (هوش هیجانی) و حل مسئله نمونه‌هایی از مهارت نرم محسوب می‌شوند.
- آموزش مدرن: برنامه‌هایی مانند «فلسفه برای کودکان» (P4C) از داستان‌های تعلیمی برای پرورش تفکر انتقادی استفاده می‌کنند. تحقیقات نشان می‌دهد حکایت‌های قابوس‌نامه قابلیت تطبیق با این برنامه‌ها را دارند.
- با توجه به مباحث مطرح در این پژوهش، در جدول زیر ابعاد تربیت فردی و اجتماعی به همراه ابزار سنجش آن در متن قابوس‌نامه و مقوله‌هایی از آن آورده می‌شود:

جدول ۱: ابعاد، مؤلفه‌ها و مقوله‌ها براساس تربیت فردی در قابوس‌نامه

بعد	مؤلفه	مقوله
تربیت فردی	خودشناسی	شناخت خداوند به‌عنوان پایه اصلی تربیت (باب ۱) تقویت بعد معنوی از طریق آموزش‌های دینی
	خردورزی	تأکید بر تفکر انتقادی و خردمحوری (باب ۶) پرهیز از تقلید کورکورانه (باب ۳۱) دوری از جمود فکری
	دانش‌اندوزی مستمر	یادگیری مادام‌العمر (باب ۳۱): «همیشه در حال آموختن باش.» اهمیت ترکیب دانش نظری و عملی (یادگیری و به‌کارگیری)
	تهذیب نفس و اخلاق فردی	کنترل غرور، کاهلی و تعصب به‌عنوان موانع رشد «کاهلی را ننگ دار» (باب ۲۱) تلفیق دانش با ارزش‌های اخلاقی
	مهارت‌های زندگی عملی	مدیریت منابع مالی (باب ۲۱) توجه به سلامت جسمانی و تغذیه (باب ۱۰)
	مسئولیت‌پذیری فردی	استفاده بهینه از زمان و نعمت‌ها (باب ۸) علم به‌عنوان ابزار خدمت به جامعه (باب ۳۱)

مؤلفه	مقوله	بعد
انعطاف‌پذیری فردی	تطبیق الگوهای تربیتی با شرایط مختلف / توجه به تفاوت‌های فردی در یادگیری (باب ۷)	
روش‌های یادگیری مؤثر	استفاده از حکایت و تمثیل برای آموزش تأکید بر یادگیری فعال و اکتشافی (حکایت باب‌های مختلف قابوس‌نامه)	
پرورش خلاقیت	تشویق به پرسش‌گری و نوآوری پرهیز از روش‌های قالبی و یکسان (یادگیری فعال، تکرار و تمرین) (باب ۷)	
مدیریت هیجانات	کنترل خشم و عواطف منفی تقویت صبر و تحمل در مواجهه با مشکلات	
استقلال فکری	توانایی تصمیم‌گیری عقلانی مسئولیت‌پذیری در انتخاب‌ها (باب ۳۲ و ۴۲)	
حفظ تعادل در زندگی	توجه هم‌زمان به نیازهای جسمی و روحی پرهیز از افراط و تفریط در امور (باب ۲۱)	
تفکر سیستمی	درک ارتباط بین اعمال فردی و پیامدهای اجتماعی توجه به تأثیر رفتار فرد بر محیط (باب ۴۲)	
پاسخ‌گویی و حساب‌پس‌دهی	مسئولیت‌پذیری در قبال اعمال (باب ۴۲) آمادگی برای پاسخ‌گویی در برابر خدا و جامعه	
آداب فردی و شخصی	رعایت نظم و انضباط شخصی. توجه به ظاهر و رفتارهای فردی.	

جدول ۲: ابعاد، مؤلفه‌ها و مقوله‌ها براساس تربیت اجتماعی در قابوس‌نامه

مؤلفه	مقوله	بعد
آداب معاشرت و ارتباط مؤثر	آموزش مهارت‌های گفت‌وگو (باب ۷: آداب سخن گفتن) تأکید بر گوش دادن فعال و پرهیز از پرحرفی	آداب معاشرت و ارتباط مؤثر
انتخاب صحیح دوستان و همراهان	معیارهای دوست‌گزینی (باب ۲۸): «دوست بی‌هنر مدار» تأثیر همسالان در تربیت اجتماعی	
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	خدمت به جامعه از طریق دانش و مهارت‌ها توجه به حقوق دیگران در روابط اجتماعی (باب ۳۱)	
رعایت سلسله‌مراتب اجتماعی	رفتار متناسب با جایگاه افراد: «با بزرگان به ادب و با کوچکان به مهر سخن بگوی» احترام به تفاوت‌های اجتماعی (باب ۷)	
اخلاق حرفه‌ای و کاری	رعایت انصاف در معاملات (باب ۳۲) پرهیز از خیانت و احتکار در تجارت	
آداب مهمان‌نوازی	رعایت حقوق مهمان پرهیز از اسراف در مهمانی‌ها (باب ۱۲)	

همکاری و کار گروهی	اهمیت همکاری در فعالیت‌های اجتماعی تقسیم وظایف براساس توانایی‌ها (باب ۴۲)
عدالت‌محوری در رفتار	رفتار عادلانه با همه افراد جامعه پرهیز از تبعیض و جانبداری (باب ۴۲)
حفظ حریم خصوصی دیگران	رعایت حدود در روابط اجتماعی پرهیز از تجسس در امور دیگران
مشارکت اجتماعی	مسئولیت‌پذیری در قبال جامعه فعالیت‌های جمعی برای بهبود جامعه (باب ۳۱)
آداب تجارت و بازار	رعایت اخلاق در کسب‌وکار (باب ۳۲) اهمیت صداقت در معاملات
مدیریت منابع عمومی	حفظ اموال عمومی و منابع جامعه پرهیز از اسراف در استفاده از منابع
احترام به قوانین اجتماعی	پایبندی به هنجارهای پذیرفته‌شده جامعه رعایت حقوق شهروندی (باب ۸)
تربیت شهروندی	پرورش حس تعلق به جامعه آگاهی از حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی (باب ۸)

جدول ۳: تحلیل کیفی تربیت فردی و اجتماعی براساس مؤلفه‌های تربیتی در قابوس‌نامه

ردیف	مؤلفه تربیتی	بعد فردی	بعد اجتماعی
۱	خردورزی	«بزرگی به عقل و خرد است» (باب ۶) پرورش تفکر انتقادی	مشورت با خردمندان در امور اجتماعی (باب ۴۲) تصمیم‌گیری جمعی عقلانی
۲	مسئولیت‌پذیری	مسئولیت در قبال اعمال شخصی «همیشه در حال آموختن باش» (باب ۷)	خدمت به جامعه از طریق دانش (باب ۳۱) حفظ اموال عمومی
۳	ارتباطات	مهارت خودابرازی کنترل گفتار (باب ۷)	آداب معاشرت (باب ۷): «با بزرگان به ادب و با کوچکان به مهر سخن گوی»
۴	اخلاق	رعایت اخلاق در پیشه شخصی پرهیز از غرور (باب ۳۱)	انصاف در معاملات (باب ۳۲) پرهیز از احتکار در تجارت
۵	مدیریت منابع	تدبیر مال شخصی (باب ۲۱): «خرج به اندازه دخل کن»	مدیریت منابع عمومی (باب ۲۱) مبارزه با فساد اقتصادی (باب ۳۲)
۶	سلامت	مراقبت از جسم (باب ۱۰) اعتدال در خوردن	توجه به سلامت جامعه پرهیز از اسراف در مهمانی‌ها (باب ۱۲)
۷	یادگیری	دانش‌اندوزی مستمر (باب ۳۱) تجربه‌گرایی	آموزش همگانی (باب ۲۷) انتقال دانش به نسل بعد
۸	تاب‌آوری	صبر در مشکلات فردی کنترل هیجانات	حل تعارضات اجتماعی مدیریت بحران‌های جمعی (باب ۲۱)
۹	خلاقیت	نوآوری در حل مسائل شخصی، تأکید بر مشورت (باب ۴۲)	ابتکار در حل مشکلات جامعه (استفاده از حکایت‌های قابوس‌نامه)

	پرسشگری	توسعه فرهنگی
۱۰	عدالت	انصاف در رفتار شخصی رعایت حقوق فردی دیگران (باب ۷ و ۲۸)
۱۱	همکاری	تعامل با خود (خودشناسی) (باب ۲۷) نظم شخصی
۱۲	احترام	حرمت نفس (باب ۱) خودباوری (باب ۱)
۱۳	آینده‌نگری	برنامه‌ریزی فردی تدبیر در امور شخصی
۱۴	تعادل	توازن بین جسم و روح پرهیز از افراط و تفریط فردی (باب ۲۱)
۱۵	معنویت	ارتباط با خدا (باب ۱) تهذیب نفس
		احترام به سلسله‌مراتب اجتماعی حقوق شهروندی (باب ۸)
		برنامه‌ریزی اجتماعی «تقدیر و تدبیر در امور عمومی» (باب ۴۲)
		تعامل متوازن با جامعه عدالت اجتماعی (باب ۴۲)
		اخلاق جمعی پایبندی به ارزش‌های دینی در جامعه (باب ۱ و ۳)

بر اساس تحلیل محتوایی انجام شده در این پژوهش، قابوس‌نامه با ترکیب «حکمت عملی ایرانی» و «آموزه‌های اسلامی» در ۴۴ باب، نظام تربیتی جامعی ارائه می‌دهد که هم در تربیت فردی و اجتماعی افراد مؤثر است و هم همسو با سند تحول بنیادین آموزش و پرورش می‌باشد. یافته‌ها نشان از این دارد که مؤلفه‌های این اثر با اهداف تربیتی معاصر — همان‌گونه که مطرح شد — تطابق دارد. همچنین، توجه به یادگیری مادام‌العمر، تعادل جسم و روح و خلاقیت، همسو با نظریه‌های مدرن مانند خودتعیین‌گری^{۱۵} (Self-Determination Theory) و یادگیری تجربه‌محور^{۱۶} (Experiential Learning) است.

قابوس‌نامه با دارا بودن سه ویژگی کلیدی جامعیت (تربیت همه‌جانبه)، انعطاف‌پذیری (قابلیت تطبیق با شرایط معاصر) و بومی بودن (هم‌خوانی با فرهنگ ایرانی-اسلامی)، می‌تواند تا حد زیادی، نیازهای تربیتی نظام آموزشی را پوشش دهد.

۴. نتیجه‌گیری

تحلیل محتوای قابوس‌نامه از منظر تربیت فردی و اجتماعی در نسل جدید، نشان می‌دهد که این اثر نه تنها یک متن اخلاقی و پندآموز کهن است، بلکه نظامی جامع و یکپارچه از اصول تربیتی را ارائه می‌کند که در آن تربیت فردی و تربیت اجتماعی در تعاملی پویا و مکمل یکدیگر قرار می‌گیرند. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که مؤلف قابوس‌نامه، با تلفیق خرد عملی، معنویت و اخلاق کاربردی، الگویی متوازن از رشد انسان را ترسیم می‌کند که

هم‌اکنون نیز در نظریه‌های تربیتی معاصر بازتاب دارد. *قابوس‌نامه* تربیت فردی را پایه‌ای برای خودشناسی و مسئولیت‌پذیری می‌داند و با تأکید بر مؤلفه‌هایی مانند خودشناسی، خردورزی، تهذیب نفس و مدیریت هیجانات، به صورت نظام‌مند به پرورش فردی می‌پردازد. تأکید بر «شناخت خداوند به عنوان پایه تربیت» (باب ۱) و «پرهیز از تقلید کورکورانه» (باب ۳۱)، نشان‌دهنده نگاهی عمیق به استقلال فکری و پایه‌های معنوی تربیت است.

همچنین، توجه به یادگیری مادام‌العمر، تعادل جسم و روح و خلاقیت، همسو با نظریه‌های مدرن مانند خودتعیین‌گری و یادگیری تجربه‌محور است. این ابعاد، فرد را برای ایفای نقش اجتماعی آماده می‌کند. همچنین، تربیت اجتماعی را به عنوان عامل تقویت همبستگی و اخلاق جمعی مطرح می‌کند و در بعد اجتماعی، *قابوس‌نامه* بر مسئولیت‌پذیری جمعی، عدالت‌محوری و مهارت‌های ارتباطی تأکید می‌کند. مؤلفه‌هایی مانند «خدمت به جامعه از طریق دانش» (باب ۳۱) یا «رعایت انصاف در معاملات» (باب ۳۲)، بازتابی از اخلاق حرفه‌ای و حقوق متقابل اجتماعی است که با مفاهیم امروزی مانند توسعه پایدار و اقتصاد اخلاقی پیوند می‌خورد. همچنین، توصیه به «رفتار متناسب با جایگاه افراد» و «حل تعارضات به شیوه مسالمت‌آمیز»، نشان‌دهنده درکی ظریف از سلسله‌مراتب اجتماعی سالم است.

نکته کلیدی در تحلیل *قابوس‌نامه*، ارتباط منطقی بین تربیت فردی و اجتماعی است که پیوند دوسویه فرد و جامعه را رقم زده است. از یک سو، فرد تربیت‌یافته، پایه‌ای برای پیشرفت جامعه است (مانند تأکید بر «علم به عنوان ابزار خدمت») و از سوی دیگر، جامعه اخلاق‌محور، بستری برای رشد فرد فراهم می‌کند (مانند «اهمیت همکاری در فعالیت‌های اجتماعی»). این دیدگاه، همسو با نظام تربیتی اسلام است که در آن، صلاح فرد و صلاح جمع دو روی یک سکه‌اند.

قابوس‌نامه از روش‌های فعال یادگیری مانند حکایت‌گویی، پرسش‌گری و تلفیق دانش نظری و عملی بهره می‌برد که امروزه تحت عنوان «آموزش مبتنی بر داستان و یادگیری سیال» مورد توجه است.

و در نهایت، *قابوس‌نامه* با ترکیب حکمت عملی و اصول اخلاقی، الگویی فرازمانی از تربیت ارائه می‌دهد که می‌تواند در طراحی برنامه‌های درسی معاصر، به‌ویژه در جامعه کنونی با پیشینه فرهنگی-اسلامی، در تربیت استفاده شود. این پژوهش نشان می‌دهد که بازخوانی متون کهن با رویکردی تحلیلی، می‌تواند گنجینه‌ای از راهکارهای تربیتی را برای نسل امروز فراهم کند. *قابوس‌نامه* نه به عنوان متنی تاریخی، بلکه به عنوان منبعی زنده می‌تواند به نظام

تربیتی، آموزشی کمک کند تا هم هویت ایرانی-اسلامی را تقویت کند و هم خلاقیت تربیتی را توسعه دهد؛ همچنین مسئولیت‌پذیری اجتماعی را نهادینه سازد.

پی‌نوشت‌ها

۱. نظریه برونر، که به نظریه یادگیری اکتشافی معروف است، بر این باور است که یادگیری یک فرایند فعال و سازنده است که در آن فرد به‌طور فعال در جست‌وجوی دانش و درک مفاهیم است. این نظریه برخلاف دیدگاه‌های سنتی که بر حفظ کردن اطلاعات تأکید دارند، بر اهمیت تفکر، استدلال و حل مسئله در فرایند یادگیری تأکید می‌کند.

۲. نظریه ویگوتسکی، که به‌عنوان نظریه اجتماعی-فرهنگی رشد شناختی نیز شناخته می‌شود، بر این باور است که تعاملات اجتماعی و فرهنگی نقش اساسی در رشد شناختی کودک دارند. ویگوتسکی معتقد بود که یادگیری یک فرایند اجتماعی است و از طریق تعامل با دیگران و با استفاده از ابزارهای فرهنگی، کودکان دانش و مهارت‌های خود را توسعه می‌دهند.

۳. موانع شناختی یادگیری به مشکلاتی گفته می‌شود که در فرایند پردازش اطلاعات و درک مفاهیم جدید توسط مغز ایجاد می‌شوند و می‌توانند یادگیری را با مشکل مواجه کنند. این موانع می‌توانند شامل اختلال در توجه و تمرکز، حافظه، درک مطلب، زبان و مهارت‌های حرکتی باشند.

۴. مسئولیت‌پذیری اجتماعی (Corporate social responsibility)؛ چهارچوبی اخلاقی است برای هر فرد یا سازمان، تا با حساسیت در مورد مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و محیط زیستی رفتار نماید. تلاش برای انجام مسئولیت اجتماعی به افراد، سازمان‌ها و دولت‌ها کمک می‌نماید تا نقش و تأثیر مثبتی در توسعه پایدار یک جامعه داشته باشند.

۵. نظریه جامعه‌پذیری اولیه (Primary Socialization) به فرایندی گفته می‌شود که طی آن فرد در دوران کودکی و از طریق تعامل با نزدیک‌ترین افراد خانواده و اطرافیان، اصول و ارزش‌های اساسی جامعه خود را می‌آموزد. این فرایند، پایه‌ای برای شکل‌گیری شخصیت و هویت فرد و همچنین آمادگی او برای زندگی در جامعه است.

۶. سبک تربیتی مقتدرانه در روان‌شناسی امروز، به‌عنوان یکی از مؤثرترین و سالم‌ترین روش‌های تربیت کودک شناخته می‌شود. این سبک ترکیبی از محبت، حمایت و قاطعیت است که به کودکان کمک می‌کند تا همزمان با داشتن استقلال و اعتمادبه‌نفس، در محیطی امن و منظم رشد کنند.

۷. سواد مالی در آموزش مدرن به توانایی درک و به کارگیری مهارت‌های مالی برای تصمیم‌گیری‌های آگاهانه و مسئولانه در مورد پول اشاره دارد. این شامل موضوعاتی مانند بودجه‌بندی، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری، مدیریت بدهی و برنامه‌ریزی مالی است. آموزش سواد مالی در مدارس و دانشگاه‌ها به

دانش‌آموزان و دانشجویان کمک می‌کند تا مهارت‌های لازم برای مدیریت مالی شخصی و اتخاذ تصمیمات مالی درست را کسب کنند.

۸. در دیدگاه دانیل گلמן در سال ۱۹۹۵، هوش هیجانی شامل عناصر درونی و بیرونی است. عناصر درونی شامل خودآگاهی، احساس استقلال، ظرفیت شکوفایی و خودتنظیمی است. عناصر بیرونی شامل روابط بین فردی، سهولت در همدلی و احساس مسئولیت است.

همدلی اجتماعی به‌عنوان یک جزء از هوش هیجانی، به توانایی درک و پاسخ به احساسات دیگران اشاره دارد. گلמן معتقد بود که این توانایی برای ایجاد روابط سالم و موفق ضروری است.

۹. گرین لیف (۱۹۷۷) رهبری خدمتگزار را نه تنها به‌عنوان یک روش مدیریتی، بلکه شیوه‌ای برای زندگی که با احساس طبیعی و عادی که فرد می‌خواهد آغاز کند، تعریف کرد. وی در مقاله خود رهبری خدمتگزار را سبک جدیدی از رهبری توصیف می‌کند که در آن رهبران بر رشد و توسعه فردی پیروان با بروز رفتارهای اخلاقی تمرکز دارند. او مطرح کرد که رهبر خدمتگزار دارای بالاترین اولویت در خدمت به دیگران به‌منظور برآوردن نیازهای آن‌هاست و توجهی بر برآوردن نیازهای فردی خودش ندارد.

۱۰. عدالت سازمانی به میزان ادراک کارکنان از انصاف در تصمیمات، رویه‌ها و تعاملات سازمانی اشاره دارد. این مفهوم تأثیر مستقیمی بر رضایت شغلی، تعهد کارکنان و عملکرد سازمانی دارد.

۱۱. نظریه نظام تشویق و تنبیه، به‌عنوان یک رویکرد تربیتی و مدیریتی، به دنبال شکل‌دهی و اصلاح رفتار افراد از طریق ارائه پاداش و اعمال جریمه است. این نظریه در زمینه‌های مختلفی از جمله آموزش و پرورش، مدیریت منابع انسانی و حتی تربیت دینی کاربرد دارد و هدف آن ایجاد انگیزه برای پیشرفت و جلوگیری از رفتارهای نامطلوب است.

۱۲. نظریه‌های اخلاق فضیلت‌محور، دیدگاه‌هایی در فلسفه اخلاق هستند که بر فضیلت‌های اخلاقی و شخصیت فردی تأکید دارند. به‌جای تمرکز بر قوانین و نتایج اعمال، این دیدگاه‌ها بر این موضوع تمرکز می‌کنند که یک فرد خوب چگونه باید باشد و چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد. در این دیدگاه‌ها، فضیلت‌ها به‌عنوان صفات پایدار و ملکه‌های نفسانی در نظر گرفته می‌شوند که به فرد کمک می‌کنند تا به سوی یک زندگی سعادت‌مند و اخلاقی حرکت کند.

۱۳. تربیت تمام‌ساحتی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به این معناست که در فرایند تعلیم و تربیت، ابعاد مختلف وجودی انسان (اعتقادی، اخلاقی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، زیستی، هنری و...) به‌طور یکپارچه و متوازن مورد توجه قرار گیرند. به عبارت دیگر، هدف تربیت تمام‌ساحتی این است که دانش‌آموزان به افرادی متعادل، کارآمد و مسئولیت‌پذیر در تمامی جنبه‌های زندگی تبدیل شوند.

۱۴. مهارت‌های نرم در آموزش مدرن به مجموعه‌ای از توانایی‌ها و ویژگی‌های شخصیتی اشاره دارند که به دانش‌آموزان کمک می‌کنند تا در محیط‌های آموزشی و همچنین در زندگی حرفه‌ای خود

موفق‌تر باشند. این مهارت‌ها شامل ارتباط مؤثر، کار تیمی، حل مسئله، مدیریت زمان، تفکر انتقادی و خلاقیت هستند. اهمیت این مهارت‌ها در آموزش مدرن به دلیل نیاز روزافزون به نیروی کار ماهر و منعطف در دنیای امروز است.

۱۵. نظریه خودتعیین‌گری (Self-Determination Theory یا SDT) یک نظریه روان‌شناختی است که به بررسی انگیزه و شخصیت انسان می‌پردازد. این نظریه بر این ایده تأکید دارد که افراد به‌طور ذاتی تمایل به رشد و شکوفایی دارند و برای رسیدن به این هدف، نیاز به ارضای سه نیاز روان‌شناختی اساسی دارند: شایستگی، خودمختاری و ارتباط.

شایستگی (Competence): این نیاز به این معناست که فرد احساس کند در انجام کارها توانمند است و می‌تواند بر چالش‌ها غلبه کند.

خودمختاری (Autonomy): این نیاز به این معناست که فرد احساس کند در انجام کارها و تصمیم‌گیری‌ها استقلال دارد و می‌تواند مطابق با ارزش‌ها و اهداف خود عمل کند.

ارتباط (Relatedness): این نیاز به این معناست که فرد احساس کند به دیگران متصل است و در یک رابطه مثبت و صمیمانه با آن‌ها قرار دارد.

۱۶. یادگیری تجربه‌محور (Experience-based learning)، نوعی رویکرد آموزشی است که بر یادگیری از طریق تجربیات عملی و فعالیت‌های واقعی متمرکز است. به جای تکیه صرف بر سخنرانی‌ها و کتاب‌ها، این روش دانش‌آموزان یا دانشجویان را در موقعیت‌های حل مسئله، پروژه‌ها و فعالیت‌های عملی قرار می‌دهد تا از طریق تجربه مستقیم، دانش و مهارت کسب کنند.

منابع

۱. اسعدی، مریم السادات. (۱۳۸۹). خانواده در قابوس‌نامه. مجله بوستان ادب، ۲ (۴)، ۳۱-۴۹.
۲. آموزگار، زینب و نزهت، بهمن. (۱۴۰۲). خوانش و مقایسه فکری سیاست‌نامه و قابوس‌نامه براساس نظریه P4C. فصلنامه متن‌پژوهی ادبی، ۲۷ (۹۵)، ۶۹-۹۶.
۳. بهار، محمدتقی (ملک‌الشعرا). (۱۳۸۸). سبک‌شناسی یا تاریخ‌تطور‌نثر فارسی. تهران: انتشارات زوار.
۴. خانلری، پرویز. (۱۳۳۵). اندرزنامه کابوس. مجله سخن، سال هفتم، ۳۳۸-۳۴۰.
۵. خانلری‌کیا، زهرا. (۱۳۶۹). برگزیده قابوس‌نامه. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

۶. خدادادی، فضل‌الله. (۱۴۰۳). تحلیل روش تربیتی تجربه‌گرایانه پدری در قابوس‌نامه. فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، ۲۰ (۳)، ۱۷۳-۱۸۴.
۷. داد، سیما. (۱۳۸۲). فرهنگ اصلاحات ادبی. تهران: مروارید.
۸. رستگار فسایی، منصور. (۱۳۹۲). انواع نثر ادبی. چ ۴. تهران: سمت.
۹. رمضان، نیما، شوبک‌لایی، علی‌اکبر، و بخشنده‌بالی، عباس. (۱۳۹۷). مقایسه مؤلفه‌های تربیتی و اجتماعی در قابوس‌نامه و اخلاق ناصری. ششمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روان‌شناسی مطالعات اجتماعی و فرهنگی.
۱۰. زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۱). تاریخ ایران بعد از اسلام. تهران: چاپ سپهر.
۱۱. سبزیان‌پور، وحید. (۱۳۹۲). بررسی دیدگاه‌های تربیتی ایرانیان باستان در قابوس‌نامه. پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی، شماره ۵ (پیاپی ۱۷)، ۵۱-۸۵.
۱۲. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). دبیرخانه شورای عالی فرهنگی.
۱۳. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۶). سبک‌شناسی نثر. تهران: نشر میترا.
۱۴. صدرزاده، ماندانا. (۱۳۸۹). نقش قصه‌های تمثیلی در تعلیم و تربیت. فصلنامه ادبیات پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، ۱ (۱)، ۴۹-۶۴.
۱۵. علوی، زبیرہ السادات. (بی‌تا). آموزه‌های سواد مالی در قابوس‌نامه. <https://www.fintelligence.ir>
۱۶. عمادی، عبدالرحمن. (۱۳۶۰). مجموعه مقالات علمی - تحقیقی. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.
۱۷. عنصرالمعالی، کیکاووس. (۱۳۹۶). قابوس‌نامه. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۸. کمالی، نسرین. (۱۳۹۶). تعلیم و تربیت از منظر قابوس‌نامه عنصرالمعالی. نهمین همایش ملی پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی.
۱۹. میرصادقی (ذوالقدر)، میمنت. (۱۳۷۳). واژه‌نامه هنر شاعری. تهران: کتاب مهناز.

۲۰. نیکخواه بهمنمیری، سمیرا، حسن‌زاده میرعلی، عبدالله، رضایی، محمد و شکری، یدالله. (۱۳۹۹). اندرزهای اخلاقی و اجتماعی در نگاه‌های نسخه مصور قابوس‌نامه. نشریه

مطالعات هنر اسلامی، ۱۷ (۴۰)، ۳۸۵-۴۰۵.

۲۱. یوسفی، غلام‌حسین. (۱۳۶۶). دیداری با اهل قلم. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

22. Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
23. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Bantam Books.
24. Greenleaf, R. K. (1977). *Servant Leadership: A Journey into the Nature of Legitimate Power and Greatness*. Paulist Press.
25. Glasser, W. (1998). *Choice theory: A new psychology of personal freedom*. Harper Perennial.
26. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

